

תמיר גורן, שיתוף בצל עימות: ערבים ויהודים בשלטון המקומי בחיפה בתקופת המנדט הבריטי, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, 2008, 390 עמ'.

אלי רכס (עורך), יחד אך לחוד: ערים מעורבות בישראל, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 2007, 182 עמ'.

Daniel Monterescu and Dan Rabinowitz (eds.), *Mixed Towns, Trapped Communities: Historical Narratives, Spatial Dynamics, Gender Relations and Cultural Encounters in Palestinian-Israeli Towns*, London: Ashgate, 2007, 327 pp.

על דומיננטיות והגמוניה בערים מעורבות בישראל

רמל זה חול, זה לא תופס מים. ל-12 אלף העולים מחבר המדינות שחיים כאן השם הזה לא אומר כלום, ל-5,000 האתיופים הוא לא אומר כלום, ויש פה ציבור גדול של אשכנזים שהשם הזה לא אומר להם כלום. לשם הזה אין שום ערך.

(יואל לביא, ראש העיר רמלה)¹

במפקד 2007 שפרסמה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה נרשמו ברמלה כשישים וחמישה אלף תושבים: ארבעים ושמונה אלף מהם יהודים, חמישה-עשר אלף ערבים, ועוד כאלפיים יוצאי ברית המועצות לשעבר, שאינם יהודים. סך כל בני הקבוצות שמנה יואל לביא בציטוט שהובא לעיל ('העולים מחבר המדינות', 'האתיופים' ו'האשכנזים') מגיע בחישוב גס לכשבעה-עשר אלף איש, כלומר, לכעשרים וחמישה אחוזים מאוכלוסיית העיר. על פי העיתונאי מירון רפפורט, רצונו של לביא לשנות את שם העיר רמלה עורר התנגדות בקרב התושבים – פעילים פלסטינים מקומיים שהתנגדו להחלפת השם בן אלף ושלוש מאות השנים טענו שלביא ממשיך מסורת ציונית של מחיקת הזיכרון הערבי, ושכמשאל שנערך בקרב יהודי רמלה נמצא שרובם אינם מעוניינים להחליף את שם עירם.

כשנתיים לאחר מכן פרצה אלימות בין יהודים לערבים בעכו. לטענת עלי חידר,² הגורמים העיקריים שעמדו מאחורי המהומות האלה היו קבוצות של מתנחלים מהגדה שעברו להתגורר בעיר. הרב יוסי שטרן, ממנהיגי התושבים החדשים, טען: 'עכו זה

1 רפפורט, מירון, 17.6.2006. 'בעזרת השם, רמלה תימחק מהמפה', הארץ:

<http://www.haaretz.co.il/hasite/objects/pages/PrintArticle.jhtml?itemNo=727632>

2 חידר, עלי, 17.10.2008. 'דק לא להחזיר את החיים בעכו למסלול', ynet:

<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3609120,00.html>

מבחן לאומי, עכו של היום זה ארץ ישראל של עוד עשר שנים. מה שקורה היום בעכו זה מה שיקרה בארץ ישראל.³

רמלה ועכו הן שתי דוגמאות לדרמה המתחוללת בעשור האחרון בערים מעורבות בישראל – עשור שבו מהגרים אליהן יהודים מהשטחים הכבושים כחלק מניסיון לשנות את דימוין; ומנגד, יותר ויותר פעילים ואינטלקטואלים פלסטינים משמיעים את קולם נגד האפליה הממסדית. בהקשר הזה אפשר להבחין די בקלות בדמיון בין המאפיינים הדמוגרפיים שבאמצעותם ניסח ראש העיר רמלה את הפרויקט הסמלי שהוא מבקש לקדם, לבין המאפיינים בדבריו של הרב שטרן. גם הביקורת של הפלסטינים – אלה מרמלה ואלה מעכו – דומה, והיא מצביעה על סכסוך לאומי שבמרכזו השליטה הסמלית והדמוגרפית במרחב העירוני.

השינויים החברתיים המתחוללים בערים המעורבות מעלים כמה שאלות חשובות: הראשונה, מדוע עולה חשיבותם של היבטים סמליים ודמוגרפיים בערים מעורבות בשנים האחרונות דווקא? השנייה, מדוע זוכה התנגדותם של הפלסטינים, מיעוט בקרב תושבי הערים המעורבות, לשם ולסוכנות, ואילו הרוב היהודי בערים אלו – למשל, רוב המתנגדים לשינוי השם במשאל ברמלה – מוצג בפני קוראי הכתבה (ובהם המשתייכים לרוב זה כעצמם) כפרטים אנונימיים? והשלישית, מדוע הודר רוב האוכלוסייה היהודית ברמלה (כלומר היהודים המזרחים) מניתוחו הדמוגרפי של יואל לביא? התשובות לשאלות אלו יתבססו על עבודתו של רנ"ט גוהא (Guha, 1989), 'דומיננטיות ללא הגמוניה', ובאמצעותה אציע קריאה ביקורתית של שלושת הספרים הנסקרים ברשימה זו.

רשימה זו עוסקת בשלושה ספרים על הערים המעורבות בישראל שנכתבו בשלוש סוגות שונות והתפרסמו בעת האחרונה. בספר הראשון, מציע תמיר גורן נרטיב היסטורי המתמקד בשיתוף פעולה עירוני בין יהודים וערבים בחיפה המנדטורית; הספר השני הוא קובץ של מחקרים שהוצגו בכנס שנערך באוניברסיטת תל אביב, בעריכת אלי רכס. מחקרים אלו מציגים תיאורים אמפיריים של ערים מעורבות בארץ ובעולם; והספר השלישי הוא קובץ מאמרים מכמה תחומי ידע, בעריכתם של דניאל מונטרסקו ודני רבינוביץ.

ההבדלים בין הספרים מאפשרים, בין היתר, לעמוד על השוני בין היסטוריוגרפיה ממסדית-לאומית לבין כתיבה ביקורתית. גורן, כאמצעות ההיגיון של תאוריית המודרניזציה, מדגיש את שיתוף הפעולה המקצועי בין יהודים לערבים על רקע התחרות בין שתי התנועות הלאומיות, שנבדלו זו מזו במידת התפתחותן. ספריהם

3 נחשוני, קובי, 12.10.2008. 'עכו היא בירת הגליל; נקים בה ישיבת הסדר', *ynet*: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3607981,00.html>

של רכס ושל מונטרסקו ורבינוביץ' מתמקדים ברובם באפליה הגזעית הקשה של האוכלוסייה הפלסטינית האזרחית בישראל ושל זו הגולה במערב, ובתוצאות הבלתי צפויות של המפגש ביניהן לבין מדינת ישראל. ואולם, למרות ההבדלים ביניהם, אפשר להצביע על מכנה משותף נושא לכל שלושת הספרים: אף על פי שהספרים אינם עוסקים במפורש ביחסים שבין דומיננטיות והגמוניה, בכלם אפשר לזהות את העיסוק ביחסים האלה. הכנת היחסים האלה הכרחית לטעמי, הן להבנת ההיסטוריה הן להבנת ההווה בערים המעורבות בישראל, ודרך משקפיים אלו אני מבקש לקרוא את הספרים שלפנינו.

רנג'יט גוהא ניסח את ההבחנה בין דומיננטיות להגמוניה (Guha 1989) בעקבות אנטוניו גרמשי (גרמשי 2004) וטען שהיא אחד מהעוגנים המרכזיים בפרדיגמת לימודי הכפיפים (Subaltern Studies), פרדיגמה שנעשתה לאחר מעמודי התווך של התאוריה הפוסטקולוניאלית. התזה של גוהא מציבה בכיסו של כל מבנה קולוניאלי שתי פרקטיות מרכזיות משלימות: דומיננטיות והכפפה, ומהן נגזרות ארבע פרקטיות נוספות: כפייה, שכנוע, שיתוף פעולה והתנגדות. גוהא מדגים זאת באמצעות דיון במערך השלטון הבריטי בהודו. לטענתו, החוליה החלשה במערך זה הייתה השכנוע. פרקטיקה זו מבוססת על הגמוניה – היא תלויה ביכולת להבנות שליטה (קולוניאלית) כחלק מהסדר המובן מאליו, וכן בהסכמה של הגשלים. פרקטיקה השכנוע נחלשה בעקבות הסתירה שנוצרה בין הרטוריקה שנקטה האימפריה הבריטית – רטוריקה ליברלית שהדגישה את זכויות הפרט, לבין מדיניותה של בריטניה בפועל – הדרת ההודים ממרכזי השלטון. סתירה זו חייבה את הבריטים להתמקד בכפייה באמצעות הפחדת ההודים, ואילצה אותם להפחית את המאמצים לשכנע אותם בלגיטימציה של השלטון הקולוניאלי.⁴ הסתירה בין כפייה לשכנוע ניתקה למעשה בין הדומיננטיות הפוליטית הבריטית לבין ההגמוניה התרבותית שנשארה בידי השכבות העממיות. הנתק בין דומיננטיות להגמוניה עמד בבסיס התהליך שהביא להתמוטטותו של המפעל הקולוניאלי הבריטי בהודו.

אפשר לקרוא את שלושת הספרים הנסקרים כאן דרך המשקפיים שמציעה התזה של גוהא, בשני כיוונים משלימים: באמצעות הספר של גורן אפשר לבחון את התהליך ההיסטורי שבמהלכו הפכה קבוצה לאומית אחת (הציונים) לדומיננטית, את תמיכת הממשל הקולוניאלי הבריטי בציונים, וכן תהליכים פוליטיים מקומיים אחרים שגרמו

4 ממד הכפייה היה קשור גם בחולשת הבריטים להבין את ההיגיון שהדריך את התנהלות ההודים, היגיון שהושתת על שילוב בין פרקטיות מודרניות-רציונליות (שכפתה הביורוקרטיה הקולוניאלית) לבין אתיקה דתית בעלת שורשים תרבותיים עמוקים. הבריטים לא השכילו להבין פרקטיקה דו-ערכית מתעתעת זו וראו בה חוסר עקביות האופיינית להווה האוריינטלית.

להתפרקות הדומיננטיות הפלסטינית ולשקיעת ההגמוניה הפוליטית והתרבותית של הערבים בעיר; ואילו באמצעות ספריהם של רכס ומונטרסקו ורבינוביץ' אפשר לעמוד על המתח בין הדומיננטיות של הממסד הישראלי לבין פעולות קונטרה-הגמוניות של פלסטינים בערים המעורבות. בנתונים המוצגים בספרו של רכס אפשר לזהות את עליונותם של אמצעי הכפייה על אמצעי השכנוע, ואילו אצל מונטרסקו ורבינוביץ', כל ארבע הפרקטיקות של המבנה הקולוניאלי שמשרטט גוהא נכללות בפער שבין דומיננטיות להגמוניה. תחילה אסקור כל אחד מהספרים בהקשר לקשר בין דומיננטיות להגמוניה, ולאחר מכן אקשר בין הספרים לבין השאלות האקטואליות שהוצגו בפתח.

תמיר גורן, שיתוף בצל עימות: ערבים ויהודים בשלטון המקומי בחיפה בתקופת המנדט הבריטי

ספרו של גורן עוסק בשלטון המקומי בחיפה מן המאה התשע-עשרה ועד 1947.⁵ בחלקו המרכזי של הספר שלושה פרקים המתמקדים בניתוח פעילותה של מועצת העיר חיפה ובהשפעתה על העיר. התפתחות השלטון המקומי מוצגת כחלק מתהליך המודרניזציה, תהליך שהתחיל בהקמת מועצה שהורכבה מנציגי העילית המקומית, והגיע לשיאו בשנות הארבעים של המאה העשרים באמצעות פיתוח בריטי ומקומי. הטענה המרכזית בספר היא ששגשוגה של העיר היה קשור בעיקר למפנה שחל בהתנהלות מועצת העיר ב־1927, מפנה שמייצגיו העיקריים הם ראש העיר חסן שפרי וממשיכיו שבתי לוי ורוד הכהן. אלו הצליחו לגבש שיתוף פעולה בין יהודים וערבים בניהול העיר והתרחקו מהפוליטיקה הלאומית. שיתוף פעולה זה היה הבסיס להתפתחות כלכלית ועירונית מהירה. מחקרו של גורן מתבסס על מסמכים ארכיוניים, אוספים פרטיים, עיתונים וראיונות, ודרכם הוא מצייר מורפולוגיה מרוקדת ועשירה של התפתחות מבנה השלטון בחיפה, ובעקבותיו – של פיתוח המרחב העירוני והגידול באוכלוסייה.

ניכר שתפיסתו של גורן את המנהל הציבורי תואמת את הטיפוס האידיאלי של מקס ובר (Weber 1904), הקובע שהמנהל הציבורי הוא מכשיר מודרני שהגיונו מתפתח במרחב מטוהר מאינטרסים פוליטיים. כך אפשר להבין את הנחתו של גורן שהשלטון המקומי – שבו הוא רואה את נקודת המפגש היחידה בין שתי הקבוצות הלאומיות –

5 מאמרו של תמיר גורן, "עבודה משותפת בין יהודים לערבים בהתפתחות הארץ – האם תיתכן?" שיתוף פעולה במועצת עיריית חיפה בתקופת המנדט, התפרסם בגיליון י"ב של ג'מאעה. גם במאמר זה אפשר למצוא את עמדתו בנושאים הנדונים כאן.

הצליח רק כשנוהל במקצועיות ובאופן א-פוליטי. כך גם אפשר להסביר את טענתו שההבדל בין מידת ההצלחה של העיר עד שנת 1927 לבין מידת ההצלחה שלה מאוחר יותר היה ביכולתם של ראשי המועצה להפריד בין ניהול העיר לבין פוליטיקה לאומית. עבד אל-רחמן אל-חאג' (ראש העיר בשנים 1920-1927) מתואר כראש עיר 'פוליטי' שקיפח את האוכלוסייה היהודית – הוא נמנע משימוש בשפה העברית ולא התחייב ל'עבודה עברית'. לעומת זאת, לטענתו של גורן, היו שכרי, לוי והכהן נאמנים לייצוג כלל תושבי העיר – הם השתמשו בעברית וב'עבודה עברית'. ואולם, מבלי להיכנס לשאלה עד כמה אפשר 'לקרוא' את המציאות דרך דגם אידיאלי, הנתונים חותרים בדרך כלל תחת הנחותיו של גורן ומסקנותיו. הנתונים קושרים בין המנהל הציבורי לכלכלה הפוליטית והלאומית ומלמדים על מיעוט המשאבים החומריים והסימבוליים שעמדו לרשות החברה הפלסטינית ועל היחסים בין הכורגנות הפלסטינית לבין ההנהגה הציונית – מקרה קלאסי של יחסים בין הגמוניה ודומיננטיות. היחלשות הדומיננטיות הפוליטית של הפלסטינים לוותה אמנם בפרקטיקות קונטרה-הגמוניות, אך בסופו של התהליך הפכה הקבוצה היהודית לדומיננטית.

ראשית, מבחינה כלכלית-פוליטית, אנחנו למדים (בעיקר דרך הערות השוליים בספר) שתוכנם של היחסים הקרובים בין חברי מועצת העיר היה קשור בהשתתפותם בפוליטיקה של סחר הקרקעות וכוח העבודה במאה העשרים. חברי המועצה המוזכרים בהקשר זה הם, בין השאר, חסן שכרי, שבתי לוי, ח'ליל טה, דוד הכהן, מוחמד קרמאן, אברהם כלפון, מיח'איל תומא ואברהם ויינשל. לאישים אלו הצטרפו גם מנהיגים וארגונים דתיים פלסטיניים שהתנועה הציונית תמכה בהם, ומנהיגים ציוניים, כמו חיים וייצמן ומשה שרת.

גורן מבטל את טענותיהם של מאי סייקאלי (Seikaly) והלל כהן (כהן 2004), שהאישים הפלסטינים ברשימה זו היו חלק ממערך של סייענים שהתנועה הציונית השתמשה בהם במהלך התפשטותה המרחבית והתחזקותה הפוליטית. גורן טוען ששכרי השקיע יותר משאבים בשכונות הערביות מבשכונות היהודיות ושלא נענה לתביעות היהודים בנושאים רגישים (עמ' 233). גם אם נניח לוויכוח על יחסו של שכרי לציונות, הנתונים הכלכליים מעידים דווקא על השתתפותה של העירייה ביצירת פערם מעמדיים בין המהגרים היהודים שהתיישבו ברובם בשכונת 'הדר הכרמל' (להלן: הדר) לבין שאר תושבי העיר. למשל, מיד לאחר הבחירות ב-1927 אישרה העירייה לשכונת הדר, ולה בלבד, הקצבה בעבור פיתוח תשתיות (כבישים, מדרכות, תאורה, ביוב, נטיעת עצים ועוד). תקציב הפיתוח של הדר הלך ותפח בהמשך, ואילו

בכמה מהשכונות הערביות לא נעשו עבודות פיתוח כלשהן עד שנות הארבעים (עמ' 173-178, 194, 230). גורן מסביר את הפערים בין השכונה היהודית לבין השכונות הערביות בהתאם להיגיון המודרניסטי. לטענתו, הפערים נבעו לא רק מחולשתה הכלכלית של העירייה, אלא גם מהיעדר תודעה סביבתית ויוזמה בתחום זה בקרב הערבים. האשמה אחרונה זו מובאת אף על פי שהוא מזכיר גם את הביקורת הקשה על העירייה בעיתונות הערבית (עמ' 187) וגם את האיום במרד מסים מצד התושבים הערבים לנוכח אפלייתם (עמ' 301).

שנית, מבחינה תרבותית, אנו למדים על תרומת העירייה לחיזוק מרכיבי הליבה של המפעל הציוני, ובהם השימוש בשפה העברית וב'עבודה עברית'. מיד לאחר היכרותו מינה שפרי בפעם הראשונה מזכיר יהודי, אברהם כלפון, ותפקידו היה להחדיר את השימוש בשפה העברית למנגנון העירייה. אחריו מינה שפרי את המשפטן ויינשל – איש 'הקרן הקיימת לישראל' שהתמחה בחוקי קרקעות – ליועץ משפטי. בתקופה זו היה שינוי גם במדיניות המכרזים. בלחץ הוועד של שכונת הדר התחילה העירייה להעסיק בשכונות היהודיות קבלנים ופועלים יהודים בלבד, לעתים בלי שנערך מכרז כלל (עמ' 132-133). מגמה זו התרחבה והגיעה לשיא בשנת 1939 – אז זכו יהודים ב-78 אחוזים מהמכרזים. עם זאת, המשמעות האידיאולוגית של 'עבודה עברית' (Shafir 1996; קימירלינג 2004) שולית בספרו של גורן, ואת המניעים הפוליטיים הוא מייחס רק למנהיגים ערבים, כמו אל-חאג', שהתנה את קבלת המכרזים בהעסקת פועלים מקומיים, יהודים וערביים גם יחד. גורן רואה בזכייה במכרזים על פי ההצעה הזולה ביותר (פוליטיקה של ניצול מעמדי), פוליטיקה של קיפוח יהודי וחיזוק ההבחנה האתנו-לאומית בהתאם לאינטרסים של היישוב היהודי, שנחשבו כעניין למשרתים את טובת הכלל.

ואולם, למרות הפרשנות הסלקטיבית של גורן, עושר הנתונים בספר מספק נקודת מבט חשובה על הפיכתה של הדר לשכונה הדומיננטית בעיר באמצעות פרקטיקות כלכליות ותרבותיות ובסיוע של העירייה. ועד השכונה, 'הקואופרטיב שעל ההר', ביקש כבר בשנות העשרים לייצג את כל יהודי העיר מול הבריטים ומול העירייה. הוועד, שתקציבו השנתי היה גדול כתקציבה של עיר (מאה אלף לא"י, ראו עמ' 270), הביא להשתתפות העירייה בתחזוקת הגן הציבורי שהקים (שהיה הגן הציבורי הראשון בעיר) לאחר שאיים שאם לא כן ייסגר הגן לציבור (עמ' 224). לאחר מכן הצליח הוועד להשפיע על העירייה לחתום על הסכם עם חברת החשמל של פנחס רוטנברג (עמ' 71); לקבל ממנה מונופול על גביית מסים; לשכנעה להקים מערכת תברואה (עמ' 176) ואפילו להקים שוק נפרד לשכונה באישור העירייה (עמ' 222). באמצעות פרויקטים אלו הייתה השכונה לאוטונומיה כלכלית. מבחינה תרבותית – הדר הייתה השכונה הראשונה שנתנה שמות (עבריים) לרחובותיה, אף על פי שהיה זה בניגוד לחוק (עמ'

340).⁷ עדות חשובה נוספת לשינוי אופייה התרבותי של חיפה באותן השנים היה סמל העיר שציירה אסתר ברלין, סמל שאין בו כל ביטוי לממד ההיסטורי-ערבי של העיר (עמ' 113-115).⁸

לצד תהליכים תרבותיים וכלכליים אלו החלו היהודים בשנים שאחר כך להפריד הפרדה פיזית בינם לבין הערבים.⁹ לדוגמה, בשנות הארבעים התנגד הוועד לשיכון תושבים ערבים בשכונה בטענה שנוכחותם 'בלתי רצויה ולא נוחה ביותר', וכן להקמת שכונה חדשה בסמוך להדר, שתגור בה אוכלוסיית העיר העתיקה: 'הדבר מסוכן מאוד [...] אנשי העיר העתיקה הם אלמנט מסוכן' (עמ' 318). פרקטיקות אלו הובילו בסופו של התהליך לדומיננטיות מרחבית ופוליטית: בשנות הארבעים שלטה האוכלוסייה היהודית ב-73 אחוזים משטח העיר (עמ' 56), ומעמדה אף אפשר לה לגרום לגירושם של תושבי כפר פֶּאפֶּיר מאזור הר הכרמל בהתאם לאינטרסים הכלכליים שלה (עמ' 336).

לסיכום, למרות הפרשנות ההיסטורית העושה דה-פוליטיזציה להתפתחותה של חיפה המנדטורית, גורן מאפשר לקוראיו לחלץ את הקשר החשוב בין דומיננטיות להגמוניה. הדומיננטיות היהודית במקרה זה התעצמה בד בבד עם היחלשותה הפוליטית של החברה הפלסטינית בעיר. התעצמות זו הושגה באמצעות יצירת אוטונומיה כלכלית ולכידות קהילתית ואגב שימוש מושכל בהנהגת השלטון המקומי, והייתה קשורה בהחדרת השפה העברית לפעולות העירייה ולמרחב הציבורי ובהתבדלות מרחבית.

פרשנותו של גורן מאתגרת בדרכים שונות בספרים האחרים, והם מציעים זוויות אחרות. ספרים אלו מלמדים בעיקר שמאז ניצחונה של התנועה הציונית ב-1948 התהפך היחס בין דומיננטיות להגמוניה בערים המעורבות: מאז 1948 הממסד הציוני הוא הדומיננטי, אולם, בעיקר בעשורים האחרונים, הוא איננו מצליח לקיים מצב הגמוני בכל הקשור לאוכלוסייה הפלסטינית בערים המעורבות.

7 כהשפעת הנעשה בהדר, ניתנו שמות לרחובות גם בשכונות אחרות בעיר, רובם עבריים, כמה מהם ערביים מהעבר הרחוק.

8 במרכזו של סמל העיר חיפה ניצבת חומה בים. את החומה חוצה ספינה ומעל לחומה החצויה ענף זית. על פי שבתי לוי, החומה החצויה וענף הזית מסמלים את השאיפה לשלום בין יהודים לערבים (עמ' 114).

9 מרובר בערבים שלא היו מהאליטה. האליטה הערבית התגוררה בחלקה בשכונת הדר.

אלי רכס (עורך), יחד אך לחוד: ערים מעורבות בישראל

הספר בעריכתו של אלי רכס הוא תוצר של כינוס בנושא שיתוף פעולה יהודי-ערבי שנערך באוניברסיטת תל אביב ב-2004. אי לכך, יש בו בעיקר ניירות עמדה (קצרים יחסית), המספקים תיאורים אמפיריים של הערים המעורבות. הספר מאגד בתוכו עשרים טקסטים המחולקים לשישה פרקים. חמשת הפרקים הראשונים עוסקים בסוגיות עכשוויות בערים מעורבות בישראל – יפו, חיפה, עכו, לוד ורמלה – ואילו הפרק האחרון עוסק בערים מעורבות באירופה ובדרום אפריקה. המשותף לכל הטקסטים על ישראל הוא, מחד גיסא, העמידה על אפלייתם של הפלסטינים בתקציבים, בדיוור, בחינוך ועוד, אפליה שהיא חלק ממאמצי של הממסד הציוני להפוך להגמוני, ומאידך גיסא, העדות ליכולתם של הפלסטינים להתנגד ואף לייצר לעצמם חלופות בכל התחומים האלה.

בפרק הראשון שני מאמרים העוסקים בהיבטים תאורטיים ומעשיים של ההפרדה בין יהודים לערבים. יצחק שנל מתאר את ההפרדה באמצעות ניתוח ייצוגים ממסדיים ועמדות התושבים כלפיהם. המרחב הערבי מובחן מהמרחב היהודי באמצעות ייצוגים דיכוטומיים – מודרני מול קדם-מודרני, מתקדם מול נחשל. לטענתו, ההפרדה קשורה גם בתפיסת המרחב העירוני של יהודים ושל פלסטינים. הפרשנות הניתנת לאובייקטים במרחב, כגון מוזיאון האצ"ל ביפו, אינה עשויה מקשה אחת, ולעתים היא מגלמת (ואף מבנה) מאבק תרבותי ולאומי בין תושבי העיר היהודים לתושבי העיר הערבים. לעומת שנל, המצביע על היעדר 'הסכמה' בין יהודים לערבים ביחס לתפיסת המרחב, חנא סויד רומז שלמרות הפרקטיקות המפלול של הממסד, היחסים החברתיים בין יהודים לערבים בערים מעורבות נוחים יחסית, וערים אלו אף מאופיינות בפעילות פוליטית ענפה. עם זאת, גם סויד מדגיש את קשיי הנגישות של האוכלוסייה הפלסטינית למשאבים מוניציפליים, קשיים העומדים בבסיס אפלייתם. לטענתו, על האפליה יש להתגבר באמצעות תכנון הוגן יותר – הקצאת שטחים לבנייה בשכונות הערביות ושיפור התשתיות בהן.

הפרקים השני והשלישי עוסקים בהיבטים הקשורים בסתירה בין ההיגיון האנתונוקרטי הישראלי לבין התוצאות הבלתי צפויות של פרקטיקות ההתנגדות של התושבים הפלסטינים. אנו למדים מזהיר בהלול על מדיניות 'גירוש קוסמטי' (עמ' 57) של ערביי עכו מהעיר העתיקה אל הכפרים הסמוכים לאחר קום המדינה ועל יישוב יהודים אמידים במקומם, מדיניות שהייתה חלק ממהלך שיזמה המדינה, מהלך של ג'נטריפיקציה של העיר העתיקה. סירובם של חלק מהתושבים להתפנות הקשה על המהלך ובתגובה העמיקה המדינה את מדיניות תת-הפיתוח בתשתיות ובחינוך, מדיניות שראשיתה בהוצאת הדיירים מדירותיהם ובהעברתן לידי חברת 'עמידר'.

בלוד, על פי חיים יעקובי, מבקשים השלטונות לשמור על רוב יהודי באמצעות הגבלת האוכלוסייה הפלסטינית, בעיקר בנושאי בנייה ותשתיות, מים וביוב. מדיניות זו הביאה את התושבים הערביים להתגייס ולהפעיל לחץ על העירייה, לבנות בנייה בלתי חוקית של כ-1,200 יחידות דיור ולחבר את בתיהם בניגוד לחוק למערכת הביוב העירונית. אחת התוצאות של פעולות אלו הייתה היווצרותן של שכונות כפריות למחצה המאופיינות בצפיפות גבוהה ובניתוק מהשכונות היהודיות הסמוכות.

גם ביפו הוביל המאבק בין הממסד לתושבים לשינויים מרחיקי לכת. הניאל מונטרסקו מנתח במאמרו את העיר כמרחב הטרונומי (שאינו אוטונומי) וטוען שההפרדה המעמדית והלאומית שהמדינה מנסה לכפות על אזרחי העיר אינה תואמת את מיקומן בפועל של האוכלוסיות במרחב. במקום הפרדה אנו מוצאים ביפו מרחב מפוצל הכולל בתוכו תושבים פלסטינים, תושבים מזרחים ותיקים וכן תושבים חדשים, אשכנזים ברובם, שהגיעו במסגרת תהליכי הג'נטריפיקציה. וכפי שההטרונומיה מקשה על ההפרדה בין יהודים לערבים, כך היא מקשה על יצירת קואליציות חוצות זהויות. בעקבות תהליכים אלו הזהות הפלסטינית מתחזקת, קהילה היהודית הוותיקה מתפרקת והתושבים החדשים, קהילה חזקה ממעמד בינוני, מחפשים אחר זהות מקומית.

מחקרים נוספים העוסקים ביפו רומזים לקשר בין תת־הפיתוח שנכפה על העיר לבין הדיכוי הממסדי המופעל על המזרחים הגרים בשכונות לערבים. כך למשל אנו למדים מרועי פביאן (בעיקר דרך הערות השוליים), שהמדינה הרסה את שכונת עג'מי בשנות השישים כדי לגרום לפינוי תושביה היהודים, ובכך – קודם כול להפריד בין יהודים מזרחים לפלסטינים, ולאחר מכן לאפשר בנייה של שכונות חדשות בעבור יהודים אשכנזים. נטע זיו מתמקדת בערבים המתגוררים ב'דמי מפתח' בעג'מי ובמזרחים דיירי הדיור הציבורי בשכונת יפו ג'. המדינה מונעת מאוכלוסיות אלו לרכוש את דירותיהן ולהורישן לילדיהם, ומשתמשת לשם כך כתביעות משפטיות נגד בני הדיירים המבקשים להמשיך ולגור בבית הוריהם. לטענת זיו, פעולות אלה של המדינה מנציחות את תלותן של אוכלוסיות אלו בחסדי המדינה ובמנגנוני השוק הפרטי.

הפרק הרביעי, המתמקד בנושא החינוך, מלמד גם הוא על אפליה מוסדית, ואפשר ללמוד ממנו כיצד נחלשת ההגמוניה הציונית בקרב פלסטינים אזרחי המדינה. בעיקר מדגימים זאת השיעורים ההולכים וגדלים של התלמידים הערבים בבתי הספר הפרטיים. גאנם יעקובי מקשר בין ההבדלים בין יהודים לערבים במערכת החינוך למצבם הירוד של בתי הספר הממלכתיים הערביים. ההפרדה בין יהודים לערבים מאפשרת למדינה להשקיע השקעה לא־שוויונית בבתי הספר ולהשאיר את בתי הספר הערבים הממלכתיים, כמו את התשתיות ואת הדיור, במצב של תת־פיתוח. גם אלי רכס מצביע על ההישגים הנמוכים יחסית של הערבים לעומת היהודים בחינוך הממלכתי

בשל האפליה במשאבים כלכליים. עם זאת, חוסר ההשקעה בבתי ספר אלו הוא אחת הסיבות המרכזיות למעברם של תלמידים פלסטינים למסגרות חינוכיות פרטיות, שבהן, על פי רכס, הם משיגים הישגים טובים יותר בתעודת הבגרות. נָבִיל סְמוּר מביא נתונים דומים מהחינוך הערבי בחיפה, ולפיהם כשבעים אחוזים מהתלמידים הערבים בעיר לומדים במסגרות פרטיות. מסגרות אלו אמנם מביאות להישגים גבוהים מהמסגרת הממלכתית, אך הלימודים בהן תלויים כמובן באמצעים הכלכליים של המשפחות.

שני הפרקים האחרונים בספר עוסקים בהתערבות הממסד בערים מעורבות בישראל ומחוצה לה, התערבות המאופיינת בהפרדה לאומית וגזעית. פרקים אלו מאפשרים לקוראים להבחין בהבדל בין הטיפול מלמעלה של הממסד הישראלי בקבוצות מודרות ביפו, לעומת מאמצי הטיפול מלמטה של הממסד המקומי בבלפסט ובבוסניה. שמעון שפירו מתאר יוזמה משותפת של קרן פרייס-ברודי, עיריית תל אביב ואוניברסיטת תל אביב ביפו בתחום החינוך והשירותים הציבוריים, שהשתתפו בה תושבי השכונות עג'מי ויפו ג'. על פי שפירו, הצלחותיה של היוזמה היו בעיקר במתן ייעוץ משפטי ובתכנון להכשרה מקצועית, אך היא הצליחה פחות בנושאים הקשורים לסכסוך היהודי-ערבי.

דרור אמיר מתאר את פעילותה של המשלמה ביפו – מחלקה בעיריית תל אביב-יפו, שעיקר תפקידה בפיתוח הכלכלי של יפו. המשלמה עוסקת בפיתוח תשתיות עירוניות ואקדמיות, בהקהיית מתחים חברתיים בין יהודים לערבים ובפיתוח התיירות. ראוי לציין בהקשר זה, שהתערבות מוסדית המבקשת להקהות מתחים בלי להתייחס התייחסות מעשית לתשתית הפוליטית והחומרית שלהם, שקולה לניסיון ליצור מצב הגמוני או להשיג הסכמה מצד האוכלוסיות המודרות לכללי משחק המנחשלים אותם. הדגמים שהוצגו לעיל מבוססים על התערבות מלמעלה של ארגונים המזוהים עם הממסד (האקדמי והעירוני). לעומתם, מארי פיצדאף וג'וליה דמיכליס, במחקריהן על בלפסט ועל בוסניה (בהתאמה), מציגות מודלים חלופיים של שיתוף מלמטה בין אוכלוסיות מופרדות, דגמים המבוססים על ניסיון של האזרחים למתן מתחים פוליטיים באמצעות 'הצפתם'. המודל של פיצדאף מדגיש את השימוש באנשים ובעצמים המסמלים את הסכסוך, אגב יצירת תלות הדדית, ארגונית וכלכלית, בין הצדדים. דמיכליס מדגישה את חשיבותם של מפגשים במרחבים המסמלים את ההפרדה (כמו אזורי גבול) ואת הפיכתם למרחבים משותפים באמצעות טכנולוגיות אזרחיות של מפגשי פנאי.

אם כן, הנתונים מלמדים שמקורו של מצבם השולי של הפלסטינים (ושל המזרחים) בערים המעורבות במדיניות ממשלתית מסורתית של הפרדה בין יהודים לערבים, מדיניות המקלה על הקצאות לא-שוויוניות. נוסף על כך, ראוי לשים לב לשני היבטים חשובים שאינם מודגשים מספיק בספר זה: האחד אינו זוכה להתייחסות

תאורטית מספקת והשני מצוין רק בשוליים. ראשית, למרות הנתונים הרבים המעידים על יכולתם של הפלסטינים ליצור לעצמם חלופות, למרות אפלייתם הן בתחום הדיור הן בתחום החינוך, הדיון התאורטי בפרקטיקת ההתנגדות מונח בשל הדגש ששמים החוקרים על ממד הכפייה. דיון בהיבט זה היה יכול להצביע על הפער בין יכולתה של המדינה לכפות הגבלות ונחשול, לבין חוסר יכולתה לשכנע את הערבים להסכים לכך. ההיבט השני קשור ביחסים בין הפלסטינים למזרחים, נושא שלמעט במאמרה של נטע זיו, נדון רק בשוליים. נושא זה מלמד לפחות שני דברים חשובים: ראשית, כפי שטוען חנא סויד, היהודים הוותיקים בערים המעורבות מקיימים יחסים נוחים עם שכניהם הערבים, והערבים אינם רואים בהם סוכנים פעילים של מדיניות ההפרדה. שנית, כפי שמציעים פביאן, מונטרסקו וזיו, ההפרדה האתנו-לאומית קשורה גם בהתפוררות הקהילה היהודית, בדיכוי המזרחים ובהעברת כמה מהם לשכונות אחרות. ביפו, לדוגמה, מוחלפים המזרחים העניים באשכנזים מהמעמד הבינוני, והם הסוכנים העיקריים של תהליכי השינוי הדמוגרפיים והמעמדיים המתרחשים ביפו. כפי שראינו בפתח, סוכני ייחוד המרחב בערים המעורבות האחרות (כמו עכו, לוד ורמלה) שונים במקצת מבחינה מעמדית, ואולם המגמה דומה (עמ' 82).

פרקטיקת ההתנגדות נידונה בצורה מעמיקה יותר במאמרים שקובצו בספר בעריכת דניאל מונטרסקו ודני רבינוביץ'. מיעוט ההתייחסות ליהודי הערים המעורבות, בעיקר המזרחים – חוזר על עצמו גם בקובץ זה.

Daniel Monterescu and Dan Rabinowitz (eds.), *Mixed Towns, Trapped Communities: Historical Narratives, Spatial Dynamics, Gender Relations and Cultural Encounters in Palestinian-Israeli Towns*

הנושא המרכזי בספר שערכו דניאל מונטרסקו ודני רבינוביץ' הוא השפעת השיח הלאומי על היחסים החברתיים בכמה ערים מעורבות (יפו, חיפה, נצרת ולוד). המאמרים עוסקים במגוון היבטים – היסטוריים ועכשוויים, גלובליים ומקומיים, בזיכרון, במרחב וביחסי מגדר. מצד אחד, מושם דגש על הממדים הדכאניים של המפעל הציוני המופעלים על האוכלוסייה הפלסטינית בישראל ובפזורה, ממדים הקשורים בארגון הפיזי, הכלכלי והלשוני של החיים בערים אלו. מצד אחר, מתוארים האתגרים שמציבים הפלסטינים לדומיננטיות הציונית ולמפעלי הזיכרון הפלסטיניים האחרים, אגב פרקטיקות של שיתוף פעולה והתנגדות.

את הספר הזה ראוי לקרוא כמהלך הדרגתי – בתחילה אנו עדים לדומיננטיות ולהגמוניה הציונית, כפי שהיא באה לידי ביטוי בנרטיבים היסטוריים של יהודים ובנרטיבים של פלסטינים גולים בהווה. בהמשך נידונים האתגרים הקונטרה-הגמוניים

שמציבים הפלסטינים אזרחי המדינה, ולבסוף אנו עדים לאמביוולנטיות של השיח הפלסטיני, אמביוולנטיות הקשורה בכפיפות מצד אחד ובהתנגדות מצד שני. מקרה זה נסמך על טענתו של גוהא, שלפיה אפשר לראות באמביוולנטיות בסיס לנתק בין דומיננטיות להגמוניה.

החלק הראשון של הספר עוסק בניתוח הזיכרון בהווה ובהיסטוריה חברתית. סלים תמארי מנתח מאבקים על זיכרון ועל זהות בין פלסטינים גולים לפלסטינים אזרחי מדינת ישראל. לטענתו, למרות השינויים ההיסטוריים באופני ארגון הזיכרון של הפלסטינים הגולים, נרטיב זה נחשב בעיקרו לנוסטלגי ולאליטיסטי מכיוון שהוא מסתיים במלחמת 1948 ומתמקד בניסיון לשמר את הזיכרון שלפני הנפילה. על פי תמארי, הנרטיב הזה מנוכר לסוגיות חברתיות בנות ימינו המטרידות את הפלסטינים שנשארו בישראל, ולמעשה מדיר אותם מהזיכרון הקולקטיבי הפלסטיני. בהיותו כזה הוא גם אינו מאתגר את הנרטיב הציוני מכיוון שהוא עוסק בעבר שכבר אינו קיים. מאמרו של דני רבינוביץ' משלים את מאמרו של תמארי. רבינוביץ' מנתח את הבניית הזיכרון בקרב ילדים אשכנזים שגרלו בחיפה המנדטורית, ומראה כיצד הנרטיב הציוני שנוצר בקרב יהודים בזמן המנדט משועתק כיום אל יחסם אל הפלסטינים – יחס המאופיין בהדרה של הפלסטינים של חיפה ממרחב הזיכרון ובסטראוטיפים אוריינטליסטיים שלפיהם הפלסטינים הם דמויות כפריות, ארעיות, שאינן קשורות לילדי המקום היהודים. לטענתו זיכרון זה מתארגן בהווה כנגד אופציית שיבת הפליטים.

בספר מופיע גם מאמר המתבסס על ספרו של תמיר גורן הנסקר כאן, מאמר העוסק בשיתוף הפעולה היהודי-ערבי בעיריית חיפה מנקודת מבט היסטורית, ואילו דוד דה-פריס מציג שיתוף פעולה מעמדי 'מלמטה', דרך ניתוח חלופה (קונטרה-הגמונית) שנשכחה – שביתת עובדי הציבור כ-1946. ההידרדרות כתנאי עבודתם של עובדי המנהל הקולוניאלי בארץ ישראל לאחר מלחמת העולם, יצרה בקרבם תסיסה מעמדית שהביאה לשיתוף פעולה ערבי-יהודי נגד השלטון הבריטי. השביתה, שהחלה בתל אביב וביפו וגלשה לערים מעורבות נוספות, פרצה למרות מאמציהם של סוכנים משתי התנועות הלאומיות לרסן את התסיסה. הבריטים נאלצו להיכנע לתביעות הפועלים, גם מכיוון שהשביתה זכתה לתמיכה חברתית רחבה כיוון שנתפסה כעל-לאומית, וגם מכיוון שחששו שהחיבור בין יהודים לערבים יהפוך לחומר נפץ אנטי-קולוניאלי.

חלקו השני של הספר עוסק בתוצאות המרחביות של הסכסוך בין ההיגיון המפריד שהמדינה מנסה לכפות, לבין התוצאות הלא-צפויות של אי-הציות האזרחי. על פי מונטרסקו, 'הטרנומיה' קשורה בשיבוש ההיגיון האתנוקרטי ביפו, ואילו על פי חיים יעקובי, בלוד מתרחשים תהליכים קיצוניים יותר – בתוך כמה עשורים הצליחו הפלסטינים, שהם כ-25 אחוזים מאוכלוסיית העיר, להתיישב בלמעלה מ-50 אחוזים

משטח העיר, בין השאר, באמצעות בנייה לא-חוקית. יעקובי מצביע גם על הקשר בין מה שהוא מכנה 'ה-ערביזציה של המרחב', לבין השיח הקונטרה-הגמוני המשכפל את התנשאות הממסד כלפי המזרחים המזוהים עם נחשלות העיר. כך למשל טוענת אחת המרואיינות הערביות: 'מי הם הלודאים האמיתיים? היהודים באו [להתיישב] בכל הארץ, אוקיי, אבל מדוע הם שלחו את כל המהגרים החלשים ללוד? הם לא תרמו כלום, הם הסיבה להידרדרות של העיר' (עמ' 151).

החלק השלישי דן ביחסי מגדר המלמדים על השפעת הנשים הפועלות במרחב הפרטי והפרטי למחצה על המרחב הציבורי ועל השיח הלאומי. דבורה ברנשטיין כותבת על השכונות באזורי הגבול בין תל אביב ליפו בשנות השלושים והארבעים. במרחבים אלו נוצרו יחסי קרבה בין נשים יהודיות לבין פלסטינים ובריתים, יחסים שלטענתה איימו על השיח הציוני. שיח זה אופיין בתשוקה ליצור גבול חד-משמעי בין היהודי (האשכנזי) לאוריינטלי, במסגרת תפיסת הביטחון הציבורי והרצון לפקח על המיניות, אגב ניסיון לחדור לספירה הפרטית. חנה הרצוג עומדת על האתגרים העומדים בפני נשים פלסטיניות מהמעמד הבינוני הבוחרות לעבור מהפריפריה לחיפה וליפו בעשור האחרון. המעבר לערים אלו יכול להיחשב לחתרנות כפולה: התנגדות לפטריארכיה של הפריפריה הכפרית, מצד אחד, וחיוק האוכלוסייה הפלסטינית בעיר המעורבת, מצד אחר. הרצוג מראה כיצד המעבר אל העיר, המאופיין באינדיווידואליזם ובניכור (גם לאומי), וההיקשרות לרשתות תמיכה חלופיות בעיר, משנים את יחסי הכוח המגדריים בעיקר בקרב נשים אלו.

החלק האחרון של הספר מחזיר את הקוראים אל מאבקים במרחב הציבורי, מאבקים קשורים בנישול, בהתנגדות ובשיתוף פעולה על רקע מעמדי-לאומי. עמליה סער בוחנת סכסוכים קשורים בדיוור הציבורי ובג'נטריפיקציה של יפו. מחקרה מלמד ששיתוף פעולה בין יהודים לערבים מתקיים בשוליים המעמדיים – למשל בהתארגנות משותפת נגד הניסיונות להפריט את הדיוור הציבורי. נוסף על כך, אנו למדים על האופנים שבהם מתנהל הסכסוך המעמדי-לאומי בין יפואים ותיקים לתושבים האמידים החדשים. התושבים החדשים מנסים לבסס את מעמדם ההגמוני ביפו באמצעות שיח ליברלי המתמקד בזכויות אוניברסליות א-פוליטיות לכאורה הקשורות להסדרה של המסחר הקמעונאי ולהיגיינה ציבורית, ואילו התושבים הוותיקים מציבים סדר יום מקומי-לאומי ומחבלים במגמות אלו. הרה-פוליטיזציה של המפגש הזה מתבטאת בהאשמת התושבים החדשים בהשתלטות מעמדית ולאומית על העיר, בין השאר באמצעות השיח הליברלי שהם מבקשים לכפות.

המאמר החותם את הספר הוא מאמרו של הסופר אנטון שמאס. שמאס מתאר באמצעות סיפורים אישיים את תהליך עיצוב הזהות הפלסטינית האמביוולנטית החל ב-1948 – את ההכרח להסתגל לחברה דומיננטית ולשפה (עברית) הגמונית מחד

גיסא, ואת השימוש הקונטרה-הגמוני בכלים התרבותיים שנכפו על הפלסטינים מאידך גיסא. מן הסיפורים האישיים אנו למדים, למשל, על הזיכרון הקשה של ילד שנאלץ לדבר עברית (שלא הייתה שגורה בפיו) בפעולות יום-יומיות, כמו קניות במכולת. החוויה המשפילה יצרה אצלו את התשוקה לרכוש את השפה ההגמונית ולשלוט בה כדי לשרוד, ולאחר מכן את התשוקה להפוך אותה למכשיר של התנגדות דרך פעילויות חברתיות כמו כתיבה. כך מאופיינים הפרט והציבור הפלסטיניים באמביוולנטיות – הם אינם יכולים להיחלץ מהשימוש בתרבות הרוב השליט, אך גם אינם נכנעים לה. המתח הזה, של שיתוף פעולה מול התנגדות, הוא הנמצא לדעתי בלב לבה של הסתירה בין דומיננטיות להגמוניה.

כל מאמר בספר פותח חלון מעניין וחשוב ודרכו נלמדים היבטים שונים של התוצאות הבלתי צפויות של האתנוקרטיה הישראלית. בעיקר עוסקים המאמרים בשיבוש של הסדר הלאומי במרחב ובצורך המתמיד של המדינה לארגנו מחדש; בהיווצרותן של רשתות מקומיות ומגדריות, הנעות בין הכפר לעיר ומחזקות את המעמד הבינוני הפלסטיני; ובמאבקים על זיכרון ועל זהות המתקיימים על פי ההיגיון שמכתיבה המדינה ונגדו. ראוי להדגיש: השיח העוסק בזיכרון ובוהות מתקיים בהשפעתה הישירה של המדינה, ואולם השינויים שיוצר השיח הפלסטיני במרחב ובתודעה מבהירים את גבולותיה של השליטה הממסדית. המדינה אכן דומיננטית במרחב הלאומי הודות לטכנולוגיות הפיקוח והכפייה שלה, אולם אין היא הגמונית במרחבים שהפלסטינים הודרו אליהם.

לצד מעלותיו, הספר כולו סובל משתי חולשות עיקריות: האחת היסטוריוגרפית והשנייה 'דמוגרפית'. ראשית, המאמרים בספר עוסקים בעיקר בשתי תקופות: התקופה שער 1948, והתקופה שמסוף שנות התשעים ועד היום. חמשת העשורים המפרידים ביניהן מוזכרים רק בשוליים ואינם נחשבים לשנים מעצבות. אמנם מבנה זה מלמד שהערים המעורבות אינן תופעה חדשה שנוצרה רק לאחר קום מדינת ישראל, וכי האפשרויות לדו-לאומיות בפוליטיקה המוניציפלית, בשוק העבודה ובמרחב הפרטי מגוונות, אולם היכולת ללמוד על היחסים בין יהודים לערבים, על השינויים החברתיים שאירעו בשנים אלו ועל השפעתן על הערים המעורבות נפגמת. היבט זה קשור גם לחולשה השנייה בספר: בהיעדר דיון מעמיק ברוב היהודי בערים המעורבות הוא נתפס כרוב אחיד, דומם, בעל זכויות יתר, ולא מובהר הקשר הבלתי נמנע בין התהליכים שעוברת החברה הפלסטינית, לבין היחסים הנוחים כינה לבין המזרחים שהיו לרוב בערים המעורבות כבר בשנות השבעים.

נוסף על כך, למרות הכתיבה העשירה על מזרחים בשני העשורים האחרונים, הספר אינו מתאר כיצד המצב הפוסטקולוניאלי הישראלי מכפיף גם אותם, בהעבירו את קהילותיהם המתפוררות תהליכי טרנספורמציה פנימיים בערים מעורבות. הכתיבה מעבר

לפוליטיקת הזהויות ה'יהודית' יוצרת פוליטיקת זהויות מקבילה, ודרכה מוצגות שתי ישויות נפרדות הנמצאות מאז מלחמת 1948 בפרה־דיספוזיציה דתית־לאומית. הרושם הכללי העולה מהספר מטשטש את העובדה שיהודים וערבים בערים מעורבות אינם חיים בעולמות נפרדים ושהם אינם מאורגנים על פי היגיון בינארי־לאומי. הנחות אלו מובילות למסקנה שיהודי הערים המעורבות הם אוכלוסיות כפיפות מסוג אחר (רובני), והן זקוקות למחקר העוסק בהיבטים מורכבים יותר: בסוגיות נוספות הקשורות במזרחים, באוכלוסיות מהגרים (מאתיפיה ומחבר העמים) ובמתנחלים ובהשפעותיהם על הערים המעורבות בכלל ועל היחסים עם הפלסטינים בפרט.

לסיום אחזור לפתיח של רשימה זו ולשאלות שעלו בו ואנסה להשיב עליהן באמצעות התובנות שמציע גוהא ולאור הספרים והמחקרים שהוצגו לעיל. תשובה אפשרית אחת לשתי השאלות הראשונות – הסיבות לעליית חשיבותם של ההיבטים הסמליים והדמוגרפיים בערים המעורבות בשנים האחרונות ולהיעדר הסוכנות של הרוב היהודי בערים המעורבות – היא ההתאוששות היחסית של הפלסטינים בערים המעורבות, התאוששות המעידה על חוסר יכולתה של המדינה ליצור מצב הגמוני יהודי בקרב פלסטינים (ברמה הסמלית וברמה הדמוגרפית). התשובה לשאלה השלישית – להדרת רוב האוכלוסייה היהודית ברמלה מניתוחו הדמוגרפי של יואל לביא – היא שהממסד אינו יכול לסמוך על תושביהן הוותיקים היהודים של הערים המעורבות, ולכן המדיניות כלפיהם מתמקדת בניסיונות להפריד בינם לבין שכניהם הפלסטינים. בערים כמו יפו המטרה היא להעביר אותם אל מחוץ לרבעים שהיו לנכסים נדל"ניים יקרי ערך, ואילו בערים שועדיין לא עברו תהליכי ג'נטריפיקציה, הפתרון המסתמן הוא ניסיון לייצר בקרבם, באמצעות מתנחלים, מוביליזציה לאומנית.

לסיכום, כאמור, מבחינה תכנית אפשר למצוא קו המחבר בין שלושת הספרים – המתח בין דומיננטיות להגמוניה והקשר בין הסתגרות (מרצון או מאילוץ) לבין פיתוח של פרקטיקות קונטרה־הגמוניות, כמו התנגדות ושיתוף פעולה. קשר זה בין הספרים מבליט גם את ההבדל המרכזי ביניהם – בספרו של גורן תהליך הפיכתה של שכונת הדר לשכונה הדומיננטית, ובעקבות זאת הפיכתם של המהגרים היהודים לדומיננטיים בעיר חיפה, אינו מוצג במפורש ויש צורך 'לחלץ' אותו מהטקסט; הספר בעריכתו של רכס רומז לתהליכים קונטרה־הגמוניים בקרב האוכלוסייה הפלסטינית; הספר בעריכת מונטרסקו ורבינוביץ' מציע כמה וכמה מאמרים הדנים במתח הזה, אף על פי שהם משתמשים במושגים אחרים, לעתים מקבילים.

בני נוריאלי

ביבליוגרפיה

גרמשי, אנטוניו, 2004. על ההגמוניה – מבחר מתוך 'מחברות הכלא' (תרגום מאיטלקית: אלון אלטרס), תל אביב: רסלינג.
כהן, הלל, 2004. צבא הצללים – משת"פים פלסטינים בשרות הציונות: מודיעין, התיישבות, התנקשויות, מדיניות, 1917–1948. ירושלים: עברית.
קימרלינג, ברוך, 2004. מהגרים, מתיישבים, ילידים: המדינה והחברה בישראל – בין ריבוי תרבויות למלחמת תרבויות. תל אביב: עם עובד.

Guha, Ranajit, 1989. 'Dominance Without Hegemony and Its Historiography', in: Ranajit Guha (ed.), *Subaltern Studies VI: Writing on South Asian History and Society*, Delhi: Oxford University Press, 210-309.
Shafir, Gershon, 1996. *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882-1914*, Berkeley: University of California Press.
Weber, Max, 1949 [1904]. *The Methodology of the Social Sciences*, (Translation From German & eds.: Edward A. Shils & Henry A. Finch), New York: Free Press.